

הנשיא. לא דן ולא דנין אותו

בחדשים ניסן-אייר תשי"א, בזמן כהונתו של חז"ר חיים וייצמן ז"ל, כנשיאת הראשון של מדינת ישראל, הוגשה לבית הדין העליון בקשת צו על תנאי נגד נשיא המדינה בדבר חוקיותה של הממשלה אחרי שקיבלה איראימון בכנסת. מר ת. כהן, היועץ המשפטי של הממשלה, טען בפני בית הדין העליון שאין להביא את הנשיא לדין מפני... "שכח נשיא המדינה גדול מכח בית דין ואין הוא כסוף לשפוט". והביא אסמכתות לזה מן החוקים והמנהגים בבריטניה ושאר ארצות. עד כמה שאני זוכר הוציא בית הדין העליון פסק דין בכיוון זה. בבירורנו זה נבהיר את הפסק-דין הזה לאור ההלכה. כמבוא לזה נסקור על תואר "נשיא" עמדתו וסמכויותיו בישראל במרוצת הדורות.

א. בתואר "נשיא" נקרא המלך וראש תפנהדרין

בתואר "נשיא" נתכנה במקרא לא בלבד המלך (שמות כ"ב, כ"ז; ויקרא ד', כ"ב, (יעוין בירורנו להלן), ביחזקאל, ביחוד בפרקי חזון בנבן המקדש, בפרקים: י"ב, ל"ד, מ"ד, כי אם גם ראשי השבטים (במדבר ז', י"א, כ"ד, ל"ו ועוד) וראשי הסלכים והמחוזות של הארץ (בראשית ל"ד, א'). התואר "נשיא" בימים ההם היה גמיש כמו בדורותינו אנו.

סתם נשיא שבמשנה, תוספתא ותלמודים הוא נשיא הסנהדרין (הגדולה). והנה כמה מקורות: פסחים ס"ו, ע"א וירושלמי שם: "מיד הושיבוהו (להלל) בראש ומינוהו נשיא עליהם.. הוריות י"ג, ע"ב: ותוספתא סנהדרין פ"ו: כשהנשיא נכנס כל העם עומדים.. חגיגה פ"ב, מ"ב: הראשונים היו נשיאים ושניים להם אבות בתי דין.. מועד קטן כ"ד, ע"ב: נשיא שמת בתי מדרשות כולן בטליו..

כבר זמן רב לפני חורבן הבית השני לא היתה לסנהדרין ולנשיאה כל סמכות של שלטון מדיני בארץ ישראל. הסנהדרין היתה בית הדין הגדול, הישיבה הגדולה, והמוסד הרוחני העליון של עם ישראל בארץ ישראל. פעולותיה של הסנהדרין התרכזו בעיקר בהוראות איסור והיתר, בתיקון תקנות, בקידוש החודש ובעיור השנה ובהרבצת התורה וחנוך הנוער. מאה שנה בפני הבית (שבת ט"ה, ע"א) בהן היו הלל ושמעון בנו, רבן גמליאל הזקן ורבי שמעון בנו נשיאי הסנהדרין, — היו מלכים בארץ ישראל: הורדוס, אגריפס הראשון ואגריפס השני. ומפני זה לא היתה לנשיאי הסנהדרין שבימים ההם כל סמכות של שלטון מדיני.

אין לומר כי בזה ששינו בסנהדרין פ"ב, מ"ב: "המלך, לא דן ולא דנין אותו" — נכלל גם נשיא הסנהדרין. תפקידו העיקרי של נשיא הסנהדרין היה להורות ולדון כראש הסנהדרין שהיתה בית הדין הגדול. נשיא הסנהדרין מתכנה במשנה

וגמרא בתוארים: „ראש בית דין¹ (ו„ראש הישיבה“²). ראש השנה, פ”ב, מ”ז: „ראש בית דין אומר מקודש... ורמב”ם הלכות קידוש חודש פ”ד, ח”ט: „כיצד יאמר ראש בית דין הגדול לפלוני ופלונני מן הסנהדרין... ידים פ”ד, מ”א (זבחים י”א, ע”ב, במשנה): „אמר ר’ שמעון בן עזאי מקובלני מפי שבעים ושנים זקן ביום שחשיבו את ר’ עזריה בן עזריה בישיבה... וירושלמי ברכות פ”ד, ח”א: „הלכו ומינו את ר’ אלעזר בן עזריה בישיבה... ברכות כ”ח, ע”א: „ניחא ליה למר דליהווי ריש מתיבתא... גדה י”ד, ע”ב: „רבי ריש מתיבתא הוה...” רמב”ם הלכות קידוש חודש פ”ד, ח”י: „וצריך שיחא ראש בית דין הגדול שהוא ראש הישיבה... ושם פ”ד, ח”ב: „ראש בית דין הגדול והוא נקרא נשיא... וע’ בשו”ת רבינו אברהם בן הרמב”ם (חוצ. מפיצי נרדמים, ירושלם תרח”ץ, ע’ 16:), „ודאי אין קרוי נשיא במשנה ותלמוד ובשאר דברי רבותינו ז”ל אלא ראש הישיבה הסמוך בארץ ישראל שהוא ראש הסנהדרין או מלך”.

ומלבד זה הבדילו בין המלך לבין הנשיא גם מבחינת הכבוד שהיביים לכבודם. על המלך קבעו הלכה פסוקה שמלך שמחל על כבודו, אין כבודו מחול, (קידושין ל”ב, ע”ב וכתובות י”ז, ע”א; רמב”ם הלכות מלכים פ”ב, ח”ג) משום שכתוב בתורה שום תשים עליך מלך, שתחא אימתו עליך. ועל הנשיא אמרו שנשיא שמחל על כבודו, כבודו מחול (קידושין ל”ג, ע”ב ורמב”ם הלכות תלמוד תורה פ”ו, ח”ט). העובדה שאפשר היה להוריד את הנשיא מנשיאותו בסנהדרין, כמו שעשו לרבן גמליאל דיבנה (ברכות כ”ז, ע”ב וירושלמי ברכות פ”ד, ח”א) ושרצו להעביר את רבן שמעון בן גמליאל מן הנשיאות (תורת י”ג, ע”ב) מלמדתנו שמשרת נשיא הסנהדרין לא היתה דומה ביציבותה ובכבודה לרוממותו של שלטון המלך.

אבל מצד שני נראה שעמדת הכבוד של נשיא הסנהדרין בצבור היתה מבחינה מסוימת דומה לעמדת הכבוד של המלך. וזה אנו למדים ממה ששינו בתוספתא שבת פ”ח ותוספתא סנהדרין פ”ד: „כשם ששורטין (בגדיו ותכשיטיו) על המלך, כן שורטין על הנשיא, ואין בזה משום דרכי אמורי. ובעבודה זרה י”א, ע”א שינו: ומעשה שמת רבן גמליאל הזקן, ושרף עליו אונקלוס הגר שבעים מנה. וכן פוסק הרמב”ם בהלכות אבל פ”ד, ח”ז וטו”ע י”ד סימן שכ”א, ס”א.

יש לנו סמך לזה מעד מקור חשוב. הרמב”ם בהלכות סנהדרין פ”ו, ח”א פוסק: „וכן אם קלל הנשיא, אחד ראש הסנהדרין הגדולה או המלך³), הרי זה עובר

1) בימים ההם היה נשיא הסנהדרין נקרא בתואר „ראש בית דין” — ו„אב בית דין” היה בדרגה שלמטה ממנו (תורת י”ג: ותוספתא סנהדרין פ”ז: כשתנשיא נכנס כל העם עומדין... כשאב בית דין נכנס עושים לו שורה... וירושלמי ברכות פ”ד, ח”א: אעפ”כ לא תדירחה (את ר’ אלעזר בן עזריה) מגדלתו, אלא מינו אותו אב בית דין... בדורותינו נשתנתה הדרגה של „ראש בית דין”, הרב נקרא בתואר „אב בית דין” וגזל הדיינים בשם „ראש בית דין”.

2) י”דן מחקרי: „זקן וישוב בישיבה” ב„החד” שנת תרצ”ט, חוברת אב ושנת ת”ש חוברת שבת—אדר.

3) במלילתו למשפטים, על הפסוק אל”קים לא תקלל ונשיא בעמך לא תאר, המקור

בלא תעשה שנאמר ונשיא בעמך לא תארי ואלה הם דבריו של הרמב"ם בספר המצות, לא תעשה, מצוה שט"ז: "...הזהירנו מלקלל הנשיא, והוא אמרו ונשיא בעמך לא תארי, וזה השם רוצה לומר נשיא ישימהו הכתוב על המלך אשר לו הממשלה, אמר אשר נשיא יחטא. וחכמים ישימהו במוחלט על ראש הישיבה של שבעים זקנים (בספר המצות הוצ' הגר"ח הלר שליטא הגירסא: שבעים זקנים בלבד), ובכל התלמוד ובמשנה יאמרו נשיאים ואבות בית דין, ובלשונם (סנהדרין י"ט, ע"ב) נשיא שמחל על כבודו, כבודו מחול, והמלך שמחל על כבודו, אין כבודו מחול. ודע שזה הלאו הוא כולל גם כן הנשיא עם המלך; כי ענין לאו זה שהוא מוזכר שלא לקלל כל מי שיש לו ממשלה לצוות והוא במעלה העליונה, בין שהיתה שלטונית או תוריית והוא ראש הישיבה..."

הראב"ע מפרש את הפסוק הזה: ונשיא בעמך לא תארי, וזה הנשיא הוא המלך הכתוב במשנה תורה". והרמב"ן בפירושו על הפסוק הזה אומר: "...ונשיא בעמך לא תארי, הנשיא על העם והוא המלך, ולא נתבאר אם יכנס בכלל הנשיא ראש סנהדרי גדולה שיקרא נשיא בגמרא, ותרבי ר' משה אמר שהוא בכלל האזהרה, וכן נראה לי מזה ששאל ר' יהודה הנשיא (הוריות י"א, ע"ב) על עצמו כגון אני מה אני בשעיר וכו'. ואם כן, יאמר לא תארי כל נשיא בעם שהוא ראש שררה על כל ישראל, בין שתהיה השררה ההיא בממשלת מלכות, בין שתהיה ממשלת תורה, כי נשיא הסנהדרין במעלה עליונה בשררת התורה".

בימי הבינים היו גדולי תורה, מנהיגים ופרנסים, ביחוד במצרים, בסוריה ובספרד, שנקראו בתואר "נשיא", ורבנו אברהם בנו של הרמב"ם נשאל "...אם כל הנשיאים הנקראים בשם זה בזמן הזה דינם כמו-נשיא הכתוב בתורה או הנזכר בתלמוד, אם לא...". (שו"ת רבנו אברהם בן הרמב"ם, הוצאה הנ"ל, עמוד 16) ותשובתו היתה: "...ודאי אין קרוי נשיא במשנה ותלמוד ובשאר דברי רבותינו ז"ל אלא ראש הישיבה הסמוך בארץ ישראל שהוא ראש הסנהדרין, או מלך; ולפי שראשי גלויות שבבבל במקום מלכים הם עומדים, כמו שאמרו חכמים ז"ל לא יסור

לדברי הרמב"ם, לא נזכר המלך, ושם הגירסא: "אלקים לא תקלל, אין לי אלא דין. נשיא מניין ת"ל ונשיא בעמך לא תארי". כנראה, לדעת הרמב"ם השם "נשיא" שם כולל גם את המלך. אבל יעוין בחולין צ"ב, ע"א, רמו לו ליעקב שעתידיים שני שרים לצאת ממנו, ראש הגולה שבבבל ונשיא שבארץ ישראל. ופרש"י ד"ה שרית עם אלקים: "נשיא שבארץ ישראל שסמוכים הם ונקראים אלקים, עד האלקים יבא דבר שניהם". לפי הפירוש הזה רמו הנשיא בתיבה אלקים; ולפי זה בתיבת אלקים שבפסוק אלקים לא תקלל וכו' רמו גם הנשיא, וצ"ג, א)

(א) נשיא בי"ד ודאי שהוא כלול במושג אלקים, שהרי כל דין הוא בכלל זה ותקלל דין עובר בלאו זה של "אלקים לא תקלל" (מכילתא ורמב"ם המצוינים בזה), ונשיא בי"ד ודאי לא גרע משאר דין. אלא שהרמב"ם בא להשמיענו שהמקלל נשיא בי"ד יש בו משום אזהרה נוספת מיוחדת. וכן זה מפורש ברמב"ם (שם ה"ב): נמצאת למד שהמקלל אחד מישראל וכו' לוקח אחת, ואם קלל דין לוקח שתיים, ואם קלל נשיא לוקח שלש. ומקורו במכילתא כמש"כ המפרשים שם.

שבט מיהודה אלו ראשי גלויות שבבבל שרודין את ישראל בשבט, ומחוקק מבין רגליו אלו בני בניו של הלל שמלמדין תורה ברבים. יקרא ראש הגולה נשיא; וכל נשיא האמור בתלמוד אינו אלא ראש הגולה או ראש הישיבה הסמוך בלבד, ומי שהוא ממונה להיות ראש גולה בבבל נשיא קרינו ליה, וכן מי שהוא ראש ישיבה סמוך בארץ ישראל נשיא קרינו ליה.

ב. נשיא מדינת ישראל

בעזרת שומר ישראל וכינו לתקומת מדינת ישראל המחודשת ולחידושו של התואר „נשיא“ כתואר משרת ראש השלטון העליון במדינתנו העצמאית. המשנה בסנהדרין פ"ב, מ"ב אינה עוד בשבילנו הילכתא למשיחא¹, אלא הלכה אקטואלית. נשאלת השאלה אם נשיא המדינה נכלל בהלכה שנשנתה במשנה זו: „המלך לא דן ולא דנין אותי“?

במדינות דמוקרטיות שבימינו אין בין המלך לנשיא אלא התואר, הירושה והעיטור החצוני בלבד. כשם שהנשיא מסתמך בהרכבת הממשלה על רוב בית הנבחרים, כמו כן מסתמך המלך, במדינות המועטות שבהן עדיין קיימת המלכות, במינוי שרי הממשלה על הרוב ועל המפלגות המיוצגות בבית הנבחרים. סמכויותיו החוקיות של הנשיא הן כסמכויותיו החוקיות של המלך. הוא האזרח הראשון במעלה ובכבוד במדינה. ואם „ראשי גלויות שבבבל במקום מלך הן עומדין“ (רמב"ם הלכות סנהדרין פ"ד, י"ג; וע' בפירושו למשנה בכורות פ"ד), על אחת כמה וכמה שהנשיא במדינת ישראל המחודשת עומד במקום מלך ואנו חייבים לכבדו בכל הכבוד שבו מכבדים מלך.

ועכשיו נסכם את בירור הבעיה לאור ההלכה. שנינו בסנהדרין פ"ב, מ"ב: המלך לא דן ולא דנין אותה. ובגמרא שם דף י"ט, ע"א: אמר רב יוסף לא שנו אלא מלכי ישראל, אבל מלכי בית דוד דן ודנין אותן, דכתיב בית דוד כה אמר ה' דינו

4) הרי"ף השמיט בהלכותיו למסכת סנהדרין את הפרק השני העוסק בהלכות כהן גדול ומלכים ואת הפרקים העוסקים בהלכות דיני נפשות, מפני שהן הלכות שאינן נהגות בזמן הזה. מפני אותו הטעם השמיט מהלכותיו למסכתות פסחים ויומא את הפרקים העוסקים בהלכות עבודת המקדש וקרבת הפסח.

5) במדינת ישראל משתמשים רשמית בביטויים „חנוך ממלכתי“, „בנק ממלכתי“, „תפקיד ממלכתי“ ועוד. והביטויים „ממלכתי“ ו„ממלכתיות“ שגורים מאוד, אבל ביטויים אלה אינם מוצדקים ומבוססים כל צרכם. התואר „ממלכתי“ מניח כי המדינה היא ממלכה ומלך עומד בראשה. וכי לא היה יותר מתאים ויותר נכון להשתמש בביטויים „חנוך המדינה“ או „חנוך ממשלתי“, „בנק ממשלתי“ וכדומה? ולעצם השם „מדינת ישראל“ שנקבע במגלת הקוממיות יש להעיר כי השם „מדינה“ במקרא, במשנה וגמרא ומדרשים פירושו פלך, חבל, מחות, גליל של ארץ, והרמב"ם במשנה תורה משתמש בשם „מדינה“ במקום „ציר“ ו„מקום“ שבמשנה וגמרא. עיון במחקרי „מנהג המקום ומנהג המדינה“ שבספר זכרון להגרא"י הכהן קוק זצ"ל, שיצא על ידי מוסד הרב קוק בשנת תש"ו, במלאת עשר לפטירתו. ועוד נשוב לזה ברצות ד'.

לבקר משפט ואי לא דיינינן ליה אינהו היכי דייני והכתיב התקוששו וקושו, ואמר ריש לקיש קשט עצמך ואחר כך קשוט אחרים, אלא מלכי ישראל מ"ט לא משום מעשה שהיה דעבדא דינאי מלכא קטל נפשא, אמר להו שמעון בן שטח לחכמים וכו' באותה שעה אמרו מלך לא דן ולא דנין אותו...". וכן פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין פ"ב, ה"ב ומלכים פ"ג, ה"ז. מלכי ישראל השנויים כאן פירושם: מלכי בית החשמונאים, מפני שהמעשה שהיה שבגללו תיקנו שהמלך לא דן ולא דנין אותו היה בימי מלכותו של ינאי המלך שהיה מבית החשמונאים.

לכאורה תקומת מדינת ישראל היא הקמת והמשך העצמאות המדינית שבימי מלכי ישראל של בית החשמונאים ואין קשר למדינת ישראל המחדשת ולנשיאה עם מלכות בית דוד. אולם אין הדבר כן. מלכות בית דוד היא הסמל של גדולת עם ישראל ועצמאותו המדינית בארץ ישראל. באלפי שנות גלויותינו אנו מתפללים שלש פעמים ביום: „ואת צמח דוד עבדך מהרה תצמיח". מיום שהלכה בגולה שאפה האומה העברית לתקומת מלכות בית דוד הקשורה עם ביאת המלך המשיח. ושאיפה זאת מתבטאת בהרבה מדרשים ואגדות בתלמודים ומדרשים (עי' רמב"ם הלכות מלכים פ"א, ה"א). שיבת ציון ומלכות בית דוד — שתי שאיפות שהן אחת היו בגעגועיו ותקוותיו של עם ישראל. ולפיכך תקומת מדינת ישראל היא התגשמות חזון האומה וכיסופיה לדרור ועצמאות בארצה היא ודינו של נשיא מדינת ישראל הוא כדינם של מלכי בית דוד. ומכיון שלפי מסקנת הגמרא בסנהדרין דף י"ט, ע"א מלכי בית דוד דנין ודנין אותו, על כן היינו צריכים, לכאורה, לקבוע כי נשיא המדינה דן ודנין אותו. (ב)

אולם על זה יש להשיב כי בסנהדרין פ"ב, מ"ב שנינו סתם משנה: „המלך, לא דן ולא דנין אותו", והמשנה אינה מבדילה בין מלכי ישראל למלכי בית דוד. ורק בגמרא הבבליית שם דף י"ט, ע"א אמר רב יוסף לא שנו אלא מלכי ישראל, אבל מלכי בית דוד דן ודנין אותו. אבל בגמרא הירושלמית לסנהדרין פ"ב, אין כל הסבר ותוספת למשנה זו ושם אין מבדילים בין מלכי ישראל למלכי בית דוד. מזה אנו למדים כי לפי הירושלמי אין הבדל בין מלכי ישראל למלכי בית דוד וכולם לא דנין ולא דנין אותו. (ג)

(ב) מלכות בית דוד איננו ענין סמלי אלא היא מציאות מסוימת המקושרת עם שושלת בית דוד דוקא. עי' כ"מ ולח"מ פ"ג מה' מלכים ה"ז. ובסתמא נקטה המשנה „המלך אין דן ואין דנים אותו" והיינו כל מלכי ישראל כמפורש בגמרא. ולא פלוג רבנן. אלא שלא מצינו תקנה זו אלא לגבי „מלך", שהגדרתו ברורה „שאין ע"ג אלא ה' אלקינו" (הוריות ט.). וטעם יש בדבר, הרי כל עיקר התקנה היא משום מעשה שהי' וזה יכול לקרות רק אצל מלך, שהוא מושל ואין עליו רשות אחרת, משא"כ בנייד שהנשיא הוא מוגבל בזכויותיו.

(ג) בירוש' מובאת ג"כ קושיא על משנתנו שמלך לא דן ממש"ג „ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו". והתי' אינו ברור. עיי"ש במח"ס וקה"ע. אולם עו"ש בירוש' לענין המלך לא דנים אותו נותן הטעם משום שני' „מלפניך משפטי יצא", היינו שרק הקב"ה דן את המלך ולא אחרים. ולפי"ז יוצא שאין קשור כלל הדין של „המלך לא דן" עם „לא דנים אותו",

ואמנם כלל גדול אמרו הפוסקים הראשונים, שבמקום שיש סתירה בין הבבלי לירושלמי סוסקים למעשה כבבלי מפני שהתלמוד הבבלי הוא בתראה לגבי התלמוד הירושלמי. וראש המדברים בזה הוא הרי"ף לסוף מסכת עירובין ועי' שר"ת מהרי"ק. שורש ס"ד. אבל על זה יש לומר: א) האוקימתא של רב יוסף בגמרא דידן י"ט ע"א, שהמשנה מדברת רק במלכי ישראל היא דחוקה, ושלא כפשטות המשנה שבסתם נשנתה. ונמצא שהירושלמי שאינו מביא הבדל זה וכנראה מפרש המשנה כפשוטה, נראה יותר מכוון בדעת משנתנו. ב) אולי יש לומר כי בדבר הנהוג ותלוי אך ורק בארץ ישראל, כמו אם המלך לא דן ולא דנין אותו, הלכה כתלמודה של ארץ ישראל, אעפ"י שבבבלי יש דעה אחרת. ובכן: נשיא מדינת ישראל לא דן ולא דנין אותו.

וזה שלא דנים אותו, לא מחמת תקנה הוא, אלא מעיקר הדין, שאין סמכות לדון את המלך. וא"כ יוצא ברור שהירוש' חולק על הבבלי בזה, ולירוש' גם מלכי בי"ד אין דנים אותם. אכן להלכה — מי הוא שיוכל להכריע נגד הרמב"ם שפסק כבבלי. ומ"מ בניד"ד נראה שגם לירוש' נשיא דנים אותו, וכלשון המשנה שנקטה "מלך", שהגדרתו כנ"ל בהערה ב) ול"ש לקרא חפסוק "מלפניך משפטי יצא" אלא על מלך שאינו כסוף להוראות מוסדות אחרים ואין לו על גביו אלא ה' אלקיו.

ה ע ו ר ד .